

Trockie akta sądowe z lat 1660–1661: charakterystyka typologiczna i językowa

VIKTORIJA UŠINSKIENĖ

Uniwersytet Wileński, Litwa

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9070-8659>

Trakų pilies teismo aktai 1660–1661 m.: tipologinė ir kalbinė charakteristika

Santrauka. Straipsnyje pristatoma 1660–1661 m. *Trakų pilies teismo aktų knyga* (F7–TPT, 1660–1661), pateikiama kalbinė bei tipologinė paminklo charakteristika. Atlikta analizė leidžia manyti, kad XVII a. antros pusės pilies teismo dokumentų rengimo ir registravimo sistema bei darbo procedūros buvo gana griežtai reglamentuotos. LDK egzistavo tam tikri teisinių dokumentų žanrai, formavęsi nuo XVI a. pabaigos iki XVII a. vidurio. Iš tiriamų aktų pavyko išskirti daugiau kaip 30 dokumentų rūšių. Paminklo kalbiniai bruožai yra tiesiogiai susiję su ypatingos kultūrinės LDK situacijos, grindžiamos valstybės daugiaetniškumu, evoliucija. XVII a. viduryje teisinėje kanceliarijoje buvo vartojamos dvi kalbos – lenkų ir rusėnų. Lenkų kalba aiškiai lenkė rusėnų pagal vartojimo dažnį. Analizė rodo, kad apie 56 proc. nagrinėjamų aktų sudaryti tik lenkų kalba, apie 8 proc. – rusėnų kalba, apie 36 proc. – abiem kalbomis. Pasakytina, kad kalbos pasirinkimą kiekvienu atveju lėmė ir dokumento rūšis, ir kliento kalbiniai polinkiai bei išmanymas.

Reikšminiai žodžiai: LDK teismo knygos, Trakų pilies teismo aktai, skaitmeninės VUB kolekcijos, LDK slavų kalbos.

Trakai Castle Court Acts of 1660–1661: Typological and Language Characteristics

Summary. The paper deals with the local court records of the Grand Duchy of Lithuania (GDL) from the collection of Vilnius University. The study of *Trakai Castle Court documentation of 1660–1661* (F7–TPT, 1660–1661) allows us to conclude that the chancery work in local courts in the GDL was highly developed at the time. The system of documents' drawing up and registering was clearly regulated and structured, taking into account the needs of state and public life. Almost all types of court records were composed according to well-defined canons, owing to which we can speak about certain genres of legal documentation that had developed apparently by the end of the 16th and the middle of the 17th centuries. The manuscript written in Polish and Ruthenian languages is important for research of Lithuanian, Polish and

Byelorussian history. The abundance of accumulated information enables us to consider it as unique reference book that reflects changing sociolinguistic situation of the GDL. From the middle of the 17th century, Polish starts to significantly dominate in legal documentation, thus forces Ruthenian out of court by the end of the century.

Keywords: court books of the Grand Duchy of Lithuania, Trakai Castle Court acts, digital collections of Vilnius University Library, Slavonic languages of GDL.

1. Wstęp

Temat mojego artykułu wiąże się z udziałem w jednym z ostatnich projektów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (dalej – BUW) poświęconym stworzeniu bazy danych rękopiśmiennych akt sądowych sporządzonych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej – WKL)¹. Olbrzymie zbiory BUW liczą ponad 5 mln. dokumentów, w tym – 276 tys. rękopisów. Jedną z najciekawszych kolekcji stanowią archiwalia, dotyczące historii sądownictwa na terenach WKL. W bibliotece są przechowywane nawet 543 zespoły akt sądowych z lat 1540–1845, wśród których znajdują się przeważnie księgi wilkomierskie, trockie, kowieńskie, upickie i żmudzkie². Swoistość warunków geopolitycznych, w których kształtowała się państwowość Litwy, spowodowała, że księgi aktowe (jak wiele innych dokumentów historycznych) pisane były w różnych językach – łacińskim, ruskim, polskim, niemieckim, rosyjskim – w zależności od okresu oraz miejsca ich powstania. Będąc integralną częścią tzw. Metryki Litewskiej³, stanowią one ważne źródło poznania kultury materialnej i duchowej WKL. Mimo to kwestia wykorzystywania ich w badaniach naukowych wciąż jeszcze pozostawia sporo do życzenia.

1 Projekt odbywa się w ramach realizacji państwowego programu rozwoju badań lituanistycznych w latach 2009–2016. Tytuł oryginalny: *LDK Teismų knygy, saugomy VUB, skaitmeninimas ir raštų duomenų bazės sudarymas*, 2012–2016 m., Nr. LIT–5–19. Strona internetowa projektu: <http://www.teismuknygos.mb.vu.lt/>.

2 Niektóre księgi żmudzkie znalazły się też w Litewskiej Bibliotece Narodowej, księgi powiatu wileńskiego przechowywane są głównie w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym.

3 **Metryką Litewską** nazywamy cały kompleks odpisów dokumentów WKL, wydawanych w imieniu wielkiego księcia, Panów–Rady oraz sejmu w w. XIV–XVIII. Najstarsze wpisy pochodzą z 1386 roku, ale dopiero w połowie XV w. zaczęto systematycznie kopiować wszystkie dokumenty archiwalne, korespondencję dyplomatyczną, przywileje, wyroki, dekrety prawne a nawet pewną korespondencję prywatną.

W trakcie pracy we wspomnianym projekcie udało mi się przeczytać oraz przeanalizować około 1000 dokumentów, z których większość pochodzi z księgi akt spisanych w kancelarii Sądu Grodzkiego w Trokach w latach 1660-1661. W artykule chciałabym przedstawić podstawowe właściwości językowe oraz typologiczne dokumentów z tego zespołu.

2. Ogólna charakterystyka zabytku

Księga sądowa, zaznaczona w katalogu BUW jako *Trakų pilies teismo aktai 1660–1661 m. (Akta sądowe grodzkie trockie z lat 1660–1661; sygn. F7–TPT, 1660–1661)* obejmuje okres 11/02/1660–24/08/1661 i składa się obecnie z 877 kart, mimo że według katalogu N. I. Gorbaczewskiego (1872 r.), pod koniec wieku XIX zespół ten zawierał nawet 2539 kart z lat 1660–1663⁴. Wynika z tego, że zachowało się tylko ok. 35% byłej zawartości zabytku. Księga nie była jeszcze poddana konserwacji, ale została ocyfrowana. Oprawa i oryginalny tytuł nie zachowały się, liczne karty są uszkodzone mechanicznie, zawilgocone. Tekst zawiera liczne ubytki i miejsca nieczytelne. Wpisy są częściowo przemieszane chronologicznie i treściowo. Liczbowanie kart jest

4 Н. И. Горбачевский, *Каталог древним книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне*. Вильна 1872, s. 200.

podwójne: obok starej foliacji (nie zawsze widocznej) występuje nowsza, wykonana ciemniejszym atramentem. Porównanie jednej a drugiej potwierdza wnioski, że część kart zagięła. Prawie wszystkie dokumenty opatrzone są własnoręcznymi podpisami urzędników, świadków i pisarza. Pieczętki natomiast nie zachowały się.

Księga stanowi typowy przykład tzw. *akt relacji* (łac. *acta relationum*)⁵, do których wpisywano dokumenty o charakterze niewieczystoksięgowym, przede wszystkim – skargi (*protestacje*) oraz zeznania woźnych (tzw. *generałów*) o dokonanych czynnościach prawnych: z dostarczenia pozwu, oglądania miejsca przestępstwa (*relacje*), wprowadzenia w posiadanie (*intromisje*). W miarę potrzeby wpisywano też teksty testamentów, zastawów, posagów, uniwersałów itp.

3. Funkcje sądów grodzkich

Jak już zaznaczyłam wyżej, analizowane akta sądowe sporządzone zostały w kancelarii Sądu Grodzkiego w Trokach⁶. Sąd ten, jak też inne sądy grodzkie, przeznaczony był do spraw karnych⁷, do których należały najazdy na domy szlacheckie, gwałty w mieście, pożogi, rozboje, zgwałcenia, kradzieże, fałszerstwo, mężobójstwo. Kierował sądem *starosta*, którego często zastępował *podstarości*. Oprócz nich zasiadali w sądzie *sędzia grodzki* i *pisarz grodzki*. Wszyscy pochodzili ze szlachty osiadłej w tym samym okręgu sądowym. Sędzia prowadził śledztwo i przygotowywał cały proces, a wyrok podpisywał zazwyczaj podstarości (tylko w ważniejszych wypadkach sam starosta). Rolę pośrednika między sądem i stronami oraz między samymi stronami pełnił tzw. *generał* (*jenerał*), czyli *woźny sądowy*, który mógł nie być szlachcicem. Do jego obowiązków należały m.in.: dokonywanie wizji lokalnych i aresztowań, doręczanie pozwów, udział w przeprowadzaniu egzekucji przy „wwiąza-

5 O innych typach ksiąg sądowych WKL zob.: V. Ušinskienė, *Komunikacja prawna Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle nowego projektu naukowego Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego*, [w:] *Funkcjonowanie języków i literatur na Litwie. Litewsko-polskie związki naukowe i kulturowe*, pod red. M. Dawlewicza, I. Fedorowicz, A. Kalėdy, Vilnius 2014, s. 42–53.

6 O sądzie w Trokach zob.: *Trakų pilies teismas. Aktų ir dekretų knyga; aktų ir dekretų protokoly; rejestru apyrašas Nr. 1*, [w:] *Lietuvos valstybės istorijos archyvas. Fondas Nr. 345 (SA)*, Vilnius 2005.

7 M. Pawlikowski, *Sądownictwo grodzkie w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, Strzałków 2012.

niu w dobra” (*intromisji*), składanie sprawozdań z przeprowadzonych czynności, zapewnienie porządku podczas rozpraw. W kancelarii podstawową osobą był pisarz (*notarius*), do którego obowiązków należało sporządzenie brulionów (*konceptów*) dokumentów, nadzorowanie wykonania czystopisów oraz ostateczna korekta redakcyjna. Największe obciążenie pracą spadało na pomocników pisarza – *podpisków*: z rękopisu pisarza tworzyli oni czystopis, sporządzali odpisy dokumentów, prowadzili protokoły posiedzeń sądowych. Wydawane przez podpisków kopie dokumentów miały moc prawną, ale za błędy w ich treści odpowiadał sam pisarz. Czystopis podpisywał pisarz i jego *pryncypał* (kanclerz, starosta, sędzia itd.)⁸.

4. Typy dokumentów

Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, że w 2. połowie XVI – 1. połowie XVII w. w WKL wykształciły się pewne gatunki dokumentów sądowych, które się różniły zarówno formą, jak też treściowo. W strukturze aktów należących do tego samego gatunku daje się wyodrębnić szereg typowych cech, co wskazuje na istnienie pewnych reguł układania tekstów prawnych. Można więc przypuszczać, że pracownicy miejscowych kancelarii sądowych korzystały z jakichś wzorców (być może dostarczonych z Polski). Wśród przebadanych aktów dało się wyodrębnić 35 typów dokumentów, por.:

Nr	Oryginalna nazwa dokumentu	Ilość w księdze
1.	<i>Atestac(y)ja</i>	4
2.	<i>Dekret</i>	13
3.	<i>Dowód doręczenia</i>	5
4.	<i>Kartelusz relacyjny</i>	2
5.	<i>Kwit intromisyjny</i>	55
6.	<i>Kwit pilnościwy</i>	1
7.	<i>Kwit relacyjny</i>	282
8.	<i>Legacja (zapisu testamentowego)</i>	1
9.	<i>List</i>	5
10.	<i>List kwitacyjny</i>	2
11.	<i>List podawczy</i>	1
12.	<i>List sądowy</i>	1

⁸ Według Statutów Litewskich (III Statut, I, 16) za sfałszowanie podpisu przełożonego przewidywana była szubienica.

Nr	Oryginalna nazwa dokumentu	Ilość w księdze
13.	<i>List arendowy</i>	1
14.	<i>List asekurac/t/yjny</i> ('gwarancyjny')	6
15.	<i>List cessyjny</i> ('przelanie praw, ustąpienie')	1
16.	<i>List czopowy</i>	1
17.	<i>List dobrowolnego zapisu</i>	1
18.	<i>List na przyznanie</i> ('zobowiązanie')	4
19.	<i>List otworzysty</i> ('do wiadomości ogólnej')	1
20.	<i>List upominalny</i>	6
21.	<i>List wieczysty</i>	3
22.	<i>List wlewkowy</i> ('przelanie praw, ustąpienie')	1
23.	<i>List zastawny</i>	3
24.	<i>Mandat pozwu sądowego</i>	15
25.	<i>Manifestacja żaloszna</i> ('skarga')	6
26.	<i>Order rozkazu</i>	4
27.	<i>Oświadczenie</i>	3
28.	<i>Pozew sądowy</i>	6
29.	<i>Protestacja</i> ('skarga')	340
30.	<i>Przywilej</i>	4
31.	<i>Rej/g/estr</i>	23
32.	<i>Testament</i>	17
33.	<i>Uгода</i>	4
34.	<i>Wypis z ksiąg</i>	2
35.	<i>Zapis posagu</i>	1

Jak widać z przytoczonej tabeli, najbardziej liczne są *protestacje*, czyli skargi (340), oraz *kwity relacyjne* woźnych (282). Niekiedy do oznaczenia skarg używany jest inny termin – *manifestacja* (6), a do oznaczenia relacji – *kwit pilnościowy* (1). Dość liczne są *intromisje* (*kwity intromisyjne*), czyli sprawozdania z wwiązania w dobra (55). Jako ogólny termin w znaczeniu 'dokument' dość często używany jest wyraz *list* (zob. nr 9–23). Inne typy zapisów aktowych nie są liczne.

5. Struktura dokumentów

Zazwyczaj już na samym początku każdego dokumentu wskazany jest jego typ, a w przypadku *rejestrów*, *atestacji*, *przywilejów* i niektórych innych aktów mamy do czynienia z zapisami odpowiednich tytułów. Prawie we wszystkich przeanalizowanych tekstach typ dokumentu zaznaczony jest

również na jego stronie odwrotnej (np. *Relacja w sprawie...*), co prawdopodobnie pozwalało na szybsze odnalezienie go w archiwum.

Teksty zazwyczaj spisane są ciągle, bez podziału na akapity i paragrafy. Jednak daje się w nich wyodrębnić dwie części – wstępną i podstawową (wyjątek stanowią rejestry). We wstępie wskazane są przyczyny spisania dokumentu, prehistoria problemu, wymienione są strony procesowe. Część podstawowa zawiera szczegółowe informacje o wszystkich okolicznościach sprawy, o toku procesu sądowego, o roli i działaniu urzędników oraz stron sądowych. Charakterystyczne jest użycie sformułowań stereotypowych.

5.1. Autor dokumentu. Zaznaczenie osoby, w której imieniu spisany jest dokument, w postaci nagłówka tytułowego obserwowane jest dosyć rzadko i dotyczy przeważnie aktów spisanych w imieniu władz centralnych. W innego typu dokumentach imię autora (bądź inicjatora, powodu) nie jest zazwyczaj wydzielone graficznie, ale zapisane jest na samym początku tekstu: w relacjach woźnych – od razu po zaimku *Ja* (np.: *Ja Wawrzyniec Obiecanowski generał wojewodztwa Trockiego...*); w protestacjach – po stereotypowej konstrukcji *Załowali ziemianie I^o Kro Msci wojewodztwa Trockiego...*

5.2. Uczestnicy rozprawy. We wszystkich przeanalizowanych dokumentach zaznaczone są imiona, pozycja społeczna, stanowiska i stopnie zarówno stron procesowych, jak też urzędników sądowych, świadków, poręczycieli oraz pieczętarzy.

5.3. Miejsce sporządzenia dokumentu. Prawie w każdym akcie grodzkim wskazane jest miejsce jego sporządzenia. W odróżnieniu od dokumentów kancelarii centralnych, w których miejsce spisania wskazywano zazwyczaj na końcu tekstu (*Pisano w...*), w analizowanych aktach grodzkich ono może być zaznaczone tak na początku, jak i na końcu tekstu: *Na Urzędzie grodzkim Trockim*. W relacjach woźnych we wstępnej części pisma jest na ogół wskazane miejsce jego sporządzenia, natomiast na końcu – miejsce rejestracji aktu (kancelaria).

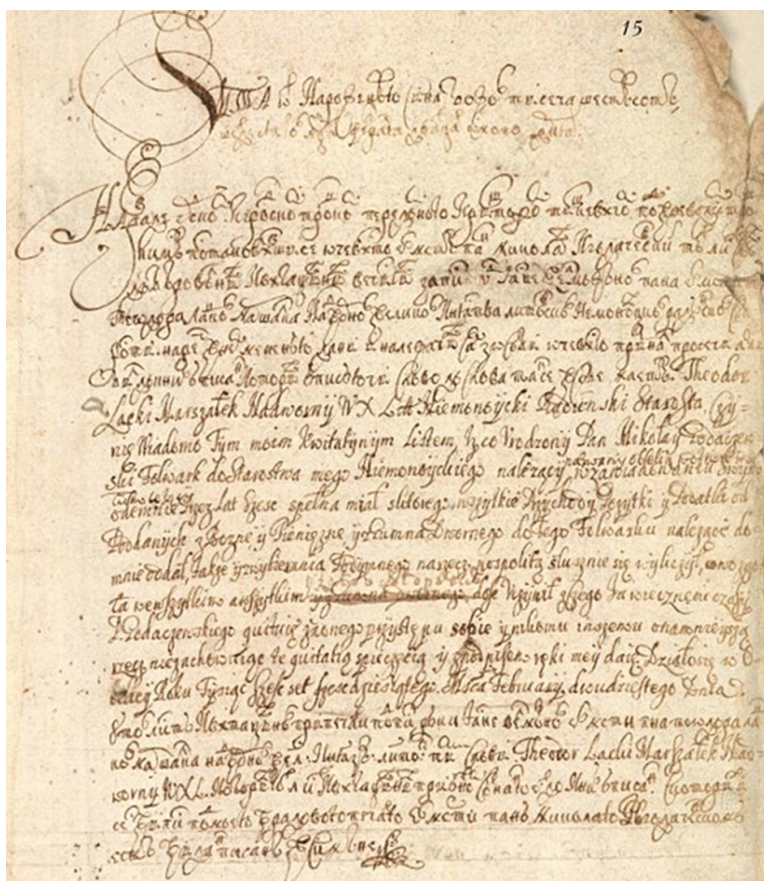
5.4. Data. Data może być zaznaczona zarówno na początku, jak też na końcu tekstu. Zazwyczaj zawiera ona rok, miesiąc i dzień (właśnie w tej konsekwencji). Może być zapisana słownie, cyfrowo lub w sposób mieszany – wyrazowo-cyfrowy, np.: *Roku 1661 msca Aprilia Piąte^o dnia / 5 dnia*. W relacjach woźnych najczęściej jest zapisany nie tylko dzień wydarzenia (we wstępnej części dokumentu), lecz również data sporządzenia aktu oraz jego rejestracji w księgach grodzkich (na końcu). W niektórych typach akt (np., w wypisach z innych ksiąg) data rozpoczyna tekst dokumentu.

5.5. Podpis. Jednym z obowiązkowych elementów pism prawnych są podpisy, których ilość wariuje w zależności od typu dokumentu. Wszystkie akta podpisane są przez pisarza, czyli przez osobę odpowiedzialną za

należyte przygotowanie tekstu. Dokumenty sporządzone w imieniu wojewody bądź starosty zawierają dwa podpisy – pisarza oraz wskazanej osoby. Relacje woźnych podpisane są również przez świadków, w obecności których odbywały się wizje lokalne (ogłędziny miejsca wydarzenia) lub „wwiązania w dobra” Najwięcej podpisów – tak urzędników, jak i pieczętarzy – zawierają testamenty. Ciekawe, że podpisy stron sądowych – *żałobliwego* i *pozwanego* – przewidziane nie były, ponieważ większość szlachty była niepiśmienna.

6. Język

Zgodnie z tradycją XVII-wiecznych kancelarii sądowych WKL księga jest spisana w dwóch ówczesnych językach urzędowych – polskim i staroruskim

(*lingua ruthenica*). Przeważa polski z licznymi wpisami w języku ruskim, a mianowicie: z 820 dokumentów 455 (56%) spisane są po polsku, 64 (8%) – po rusku, 208 (25%) – w dwóch językach z dominacją polskiego, 90 (11%) – w dwóch językach z dominacją ruskiego. Oprócz tego w 7 aktach (w 5 polskich i 2 ruskich) są notki łacińskie.

Wybór języka wiąże się między innymi z typem dokumentu: np. relacje woźnych prawie bez wyjątku notowane są po polsku, natomiast do spisania skarg, testamentów, pozwów i wniosków sądowych oraz listów kwitacyjnych pisarz używa zazwyczaj dwóch języków, rozpoczynając oraz kończąc polski tekst dłuższymi bądź krótszymi notkami ruskimi. Jako ilustrację podaję odbitkę listu kwitacyjnego z dn. 28/02/1660 r. (K. 15), którego początek i zakończenie spisane są w języku ruskim, część podstawowa natomiast w polskim (Zob. ilustrację s. 108).

Sporadycznie występują dokumenty w dwóch paralelnych wersjach językowych, kiedy jedna kopia sporządzona jest po rusku, druga zaś po polsku. Jako przykład mogą służyć dwie wersje językowe skargi Wincentego Rokickiego z dn. 5/04/1661 r. (K. 506 i 507). Przytaczam niżej tabelę ze wstępną częścią obydwu wersji:

Tekst polski, k. 506 (pierwsze zdanie w języku ruskim)	Tekst ruski, k. 507
<p>На Вряде г^рскомъ Кгро^нкомъ Тро^нкомъ Передо ^нною Załowali ziemianie Ie^o Kro Msci wojewodstwa Trockiego Pan Wincenty Rokicki względem starszeństwa małzńskiego y pani Małzonka Ie^o Msci pani Krystyna Burbianka Rokicka i siostra Iej M Panna Anna Burbianka Ktora iest pospołu mieszkaiącą, Potey opisaney Nizey Sprawy NalezYTEi Aktorki, Naziemi-an tez woiewodstwa Trockiego Pana Krzysztopha Wieszczyckiego yPana Stanisława Wieszczyckiego syna Iego Ina zięcia Ie^o M Pana Iana Pierzskiewiczza względem starszeństwa małzńskiego yPanią małzonke Ie^o Panią Alske Krzysztophowną Wieszczycką Pierzskiewiczową o rzecz nizey wyrazoną...</p>	<p>На Вряде г^рскомъ Кгро^нскомъ Тро^нкомъ Жаловали и ѡповедали земiane г^рские Воево^нства Тро^нкого Панъ Ви^нце^н//ты Роки^нки взлгядо^н Ста^нше^нства ма^нже^нско^н и паны Ма^нжо^нка е^н Пани// Кры^нтына Бѣр^нбiанька Роки^нка и С паньюю И^нньною Бу^нр^нбiанкою Се^нтро//ю Своею в стане пане^нскомъ бѣд^нчою iко Ак^нто^нрки в справе и в речы ни//же^н выражо^н На земанъ такъ же Воево^нства Тро^нкого На пана Кры^нтофа Вещы^нкого и на Сына е^н пана Стани^нлава Кры^нтофововыча Вещы^нкого// и на пана И^нна Пе^нр^ншькевича взлядо^н то^нко Ста^нше^нства ма^нжен^нского// и ма^нжо^нке е^н паню а^ншк^нл Крыштофо^ннѣ Вещы^нк^ню И^нн^нвою Пе^нр^ншькеви// чов^ню до^нладаючы е^н ли бы iак^ню до тое Справы належно^н мели ѡто иж^н...</p>

Można więc przypuszczać, że wybór języka był też dostosowywany do potrzeb i kompetencji językowych petenta.

7. Grafia

Większość dokumentów nie wyróżnia się kaligrafią ani starannością: są w nich liczne poprawki, przekreślenia i dopiski. Pismem kaligraficznym spisane są wyłącznie oblaty przywilejów, listów i rozkazów króla bądź wysokich dygnitarzy WKL. Wyróżnia je też jakość atramentu. Charakterystyczna dla rękopisów z XVI – początku XVII wieku tradycja zdobienia tytułów, incipitów i inicjałów występuje prawie wyłącznie w tekstach (notkach) ruskich w postaci specjalnego kształtu liter. W tekstach polskich są one raczej rzadkie.

Zapisy w księdze obejmują dość długi okres, nic więc dziwnego, że wносиły je różne osoby. Liczba wpisów dokonanych w ciągu jednego dnia wariuje od 2 do 20, a więc ilość pracujących w tym samym dniu pisarzy też nie była stała i (wnioskując z różnych charakterów pisma) mogła wynosić od 1 do 5 osób. Ogółem naliczyłam w księdze 9 różnych charakterów pisma. Przynajmniej 7 osób pisało zarówno po polsku, jak też po rusku (w tym samym dokumencie lub w różnych). Nie dziwi więc fakt, że pisownia analizowanych tekstów nie jest ujednolicona. Mimo to zestawienie właściwości graficznych różnych dokumentów pozwala na sformułowanie niektórych zasad polskiej grafii i ortografii panujących wśród pisarzy WKL w II połowie XVII w.:

1. Zauważalny jest nadmiar wielkich liter: oprócz imion, nazwisk i nazw miejscowości rozpoczyna się nimi wiele rzeczowników, których pisownię trudno uzasadnić. Nasilenie się tego zjawiska w w. XVIII I. Bajerowa⁹ tłumaczy różnymi funkcjami, jakie spełniały wówczas wielkie litery.

2. Brak także norm dla pisowni rozłącznej przyimków, spójników oraz partykuły *nie*. W tym samym dokumencie spotykamy zarówno łączną pisownię przyimków (zazwyczaj są to przyimki *w, z/s, przy, na*), jak też rozdzielną: *wmiałności, znieboszczykiem, wwoiewodztwy*, ale też *do miasta, przy rodzicu, na drodze*. Podobnie jest z pisownią partykuły *nie* z czasownikami i przymiotnikami: *niebył/ nie był, niepowyadał/ nie powiadał, nie mały/ nie mały*.

3. Wszystkie dokumenty charakteryzuje bardzo skąpe używanie diakrytyków, a mianowicie:

⁹ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

- żaden z pisarzy nie stosuje kreski (´) do zaznaczenia spółgłosek miękkich, czego na ogół przestrzegali się ówcześni drukarze; wynika z tego, że spółgłoski miękkie [ć], [ź], [ń], [ś], [ż] w pozycji przed spółgłoską bądź w wygłosie pisane są jako *c, dz, n, s, z*: *miec / mýec, smierc / smyerc, czeladz, dzien* itp.;
- nie stosuje się również kropki nad *z* do oznaczenia [ż], [ź]: *w zywoacie, Zyzmary, wyelmozny, pogrozki, zmiadzony* itp.;
- brak odróżnienia charakterystycznych dla średniopolszczyzny samogłosek pochylonych i jasnych: mimo że XVII-wieczna norma graficzna nakazywała oznaczanie opozycji między samogłoskami jasnymi i pochylonymi (czyli o podwyższonej artykulacji) poprzez kreskowanie *e* i *o* pochylonych (*é, ó*) oraz *a* jasnego (*á*), w badanych dokumentach są one oznaczane bez kreskowania: *Bog, wiekow, oycowskię, zebrac, nasz* itp.

4. Dwuznaki natomiast są stosowane dosyć konsekwentnie:

- dwuznaki *cz* i *sz* prawie we wszystkich dokumentach odpowiadają spółgłoskom szumiącym [č] i [š], które w ten sposób są odróżniane od syczących *c* [c] i *s* [s]: *oczewisto, natenczas, szlachta, szescset* itp.;
- symptomatyczne, że połowa pisarzy używa zamiast *z* specjalnego (charakterystycznego dla rękopisów XVI–XVIII-wiecznych) znaku graficznego *z* (*z*), obok którego w miejscu *s* występuje zazwyczaj alograf *f* (tzw. “*s* długie”): *zobaczyw/zzy, naszęgo* i in.; niekiedy też do zaznaczenia [š] stosowany jest dawny znak *ß*: *proßę, waßęy* i in.;
- wyłącznie w dwóch tekstach zauważyłam brak konsekwentnego odróżnienia spółgłosek szumiących od syczących w wyniku stosowania dwuznaków dla obydwu szeregów, jak też dla spółgłosek ciszących [ć] i [ś], por.: *często, użyćci, przedawiających, Wiczeńtego Korwina Gąszewskiego* itp.;
- jednostkowo przejawia się taka właściwość kresowa, jak przejście *ś(l)* w *sz(l)*: *fzliub, zamyszliõna* itp.; według I. Bajerowej¹⁰ formy tego typu powstały w polszczyźnie kresowej w wyniku bezpośredniego wpływu białoruskiego i litewskiego;
- dwuznak *rz* na ogół stosowany jest konsekwentnie, zdarzają się zaś sporadyczne zapisy *rz* w miejscu *r* mające zapewne charakter hiperpoprawny, por.: *arzęndarza, Chrzytusa* i in.; odwrotne zjawisko zamiany *rz* na *r* wystąpiło przeważnie w zapisach imienia *Krysztoph / Krysztof / Chrysztoph*, prawdopodobnie pod wpływem wzoru łaćń-

¹⁰ I. Bajerowa, *Zakresy występowania spółgłosek środkowojęzycznych i zębowych w polszczyźnie XIX wieku*, [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 21, Warszawa 1983, s. 5–22.

skiego (*Christoforus*) lub ruskiego (*Крууоуоф*); jeszcze jeden przykład tego zjawiska obserwujemy w zapisie *szyrej* ‘szerzej’.

5. Samogłoska [y] oznaczana jest przez *y/ ĩ* (kropki są tutaj tylko modyfikacją graficzną), rzadziej przez *y*: *týlko/ tĳlko/ tĳlko, býli/ býli/ býli* itp. Natomiast do zaznaczania [i] mogą być stosowane obydwie litery: większość pisarzy wybiera *i*, niektórzy też stosują jedną z modyfikacji *y*, przy czym wybór może być uzależniony od funkcji samogłoski lub od jej pozycji w wyrazie, por.: *nigdy, urzędnyka, wwoiewodztwy, ĳmiona ĳ Przewiska, winę ponosyłł, widziałem wyzbie*. Spójnik *i* tradycyjnie oddawany jest jako *y/ ĩ/ ĳ*, np.: *ĳ maiąc swoĳ zĳy vmĳsł*.

6. Jak widać z ostatniego przykładu, jota jest przekazywana na dwa sposoby: w wygłosie i przed spółgłoską oznaczana jest za pomocą jednej z modyfikacji samogłoski *y* (*raczey, ktoreĳ, Woĳska, dobrodzieĳka* itp.), zaś w pozycji interwokalicznej i w nagłosie jako *i* (*Ian, maiąc, dobrodzieiowi* itp.).

7. Dla samogłosek nosowych dość konsekwentnie stosowane są znaki *ę* i *ą*: *będzie, piędęzy, piędęze, ktorą, do xiąg* itp. Zakłócenia występują najczęściej w postaci zapisów *en, on* w miejscu nosówek: *sendzic, pozento* (ale obok też *pozęce*), *lezoncym, Gonsiewski* (obok *Gąsiewski*), co musi świadczyć o ich wymowie asynchronicznej. Są też spotykane przykłady odwrotne, czyli przejście połączeń *en/eń* (rzadko *em*) i *on/oń* w samogłoski *ę, ą* zarówno w wyrazach rodzimych, jak i zapożyczonych (zwykle w pozycji przed spółgłoskami zwarto-szczelinowymi, szczelinowymi i zwartymi): *Wilęską, niepostuszęstwo, kałędarza, zięski* (zamiast *ziemski*), *małżąka, Kąstantynowicz* (obok *Konstantynowicz*) itp. Zapisy tego typu można potraktować jako przejaw zjawiska fonetycznego, gdyż wtórna nazalizacja samogłosek jest tu uwarunkowana sąsiedztwem spółgłoski nosowej¹¹. W niektórych dokumentach można też zauważyć zapisy hiperpoprawne zawierające *ęń* lub *ąń*: *tęń, urzędnyka, arzędarza, małżąnkow, Gąnsiewski* i in. Sporadycznie występują przykłady dezanalizacji, kiedy to w miejscu nosówek występują *e* lub *o*: *sie, mie, panio, na bracio rodzoną, pod Forteco*. W odróżnieniu od wyrazów ze wtórną dezanalizacją archaiczna forma *miedzy* występuje w zabytku w swojej postaci etymologicznej, czyli z samogłoską ustną.

8. Widoczne jest też działanie niektórych wzorów łacińskich:

- stosowanie w nagłosie liter *x* (zamiast *ks*: *do xięgi*) oraz *v* (zamiast *u*: *na Vrzędzie*);

¹¹ Por.: Z. Kurzowa, *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*, Kraków 1972, s. 33–34; też, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Kraków 2006, s. 106–108.

- stosowanie dwuznaku *ph* w miejscu spółgłoski *f*, zwłaszcza w imionach: *Krzysztoph*, *Stephan*, *Jozeph*, *Ostaphyiowa*, *conpherowane* i in. (jednak niektórzy pisarze konsekwentnie stosują literę *f*: *Referendarz*, *manifestacya*, *Fedorunowna*, *Felix*, *Krzysztof* itp.);
 - zachowanie *c* [k] oraz grup *ti*, *di* w zapożyczeniach łacińskich: *Conwenta*, *Constitutie*, *acciza*, *satisfactiey*, *disponuie* i in.;
 - podwajanie liter w niektórych wyrazach (zarówno obcych, jak i rodzimych): *offiarować*, *obiecował*, *Littewsk^o* i in.
9. Ponadto uwagę zwraca częste stosowanie skrótów paleograficznych: *IMscⁱ*, *IKMⁱ*, *W^oX^aLitt^o*, *Nasze^o*, *złożone^o*, *województw^a* itp.

8. Wnioski

Przeprowadzone badania pozwalają na stwierdzenie, że w 2. połowie XVII w. system sporządzania i rejestracji dokumentów w lokalnych sądach WKL znajdował się na dość wysokim (jak na swój czas) poziomie: komunikacja prawna była dobrze zorganizowana oraz dostosowana do potrzeb życia społecznego. Występowanie różnych rodzajów zapisów sądowych zbudowanych według określonych reguł pozwala mówić o istnieniu pewnych gatunków dokumentacji prawnej powstałych nie później niż na przełomie XVI–XVII w.

Materiały badanych akt sądowych, spisanych w dwóch ówczesnych językach kancelaryjnych WKL – polskim i ruskim – wykazały znaczną przewagę polskiego: z 820 dokumentów 56% sporządzonych jest po polsku, 8% – po rusku i 36% – w obydwu językach. Można twierdzić, że wybór języka wiąże się zarówno z typem dokumentu, jak też z kompetencją językową petentów.

Analiza charakterów pisma wskazuje, że w urzędach sądowych mogło pracować nawet do 10 skrybów, przy czym prawie wszyscy używali w pracy co najmniej dwóch języków kancelaryjnych (często przy pisaniu tego samego aktu). Nie dziwi więc fakt, że pisownia analizowanych dokumentów nie jest ujednolicona. Stała styczność języka ruskiego i polskiego w urzędach sądowych skutkowałą wzajemną interferencją językową, co przyczyniło się do powstania lokalnych odmian polszczyzny i ruszczyzny na terenach WKL.

Źródła

Trakų pilies teismas. Aktų ir dekretų knygy; aktų ir dekretų protokolų; rejestrų apyrašas Nr. 1. Lietuvos valstybės istorijos archyvas. Fondas Nr. 345 (SA), Vilnius 2005.

Trakų pilies teismo aktai 1660–1661 m. (F7–TPT, 1660-1661). VUB skaitmeninės kolekcijos: LDK teismų knygos, http://www.teismuknygos.mb.vu.lt/kolekcija/VUB01_000255797 (dostęp: 20.06.2020).

Statut Wielkiego Xięstwa Litewskiego / od najjasniejszego hospodara Króla I. M. Zygmwnta III na koronacyey w Krakowie roku 1588 wydany [...] trzeci raz za najj. Władysława IV w Warszawie w r.1648, z przydaniem konstytucyi od r.1550 do 1648: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=255323> (dostęp: 20.06.2020).

VUB skaitmeninės kolekcijos: LDK teismų knygos. Strona internetowa: <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/ldk-teismu-knygos?display=list> (dostęp: 20.06.2020).

Bibliografia

Bajerowa Irena, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVI-II wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.

Bajerowa Irena, *Zakresy występowania spółgłosek środkowojęzykowych i zębowych w polszczyźnie XIX wieku*, [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 21, Warszawa 1983, s. 5–22.

Dubonis Artūras, *Raštininkas*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai*. Vilnius 2001, s. 574–587.

Gordziejew Jerzy, *Uwagi o białorusko-polskich kontaktach językowych w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „*Studia Academiae Scientiarum Hungaricae*”, 2004, t. 49. Nr 3–4, s. 281–294.

Ivanov Vyacheslav Vsevolodovich, Dini Pietro Umberto, *Languages—Writings—Religions—Cultures in the Great Duchy of Lithuania and Neighbouring Areas in 14–17th Centuries (Sociological Situation/Polyglossia)*, [w:] *Res Baltica*, Pisa 2001, s. 199–203.

Kurzowa Zofia, *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*, Kraków 1972.

Kurzowa Zofia, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993 (2006).

Pawlikowski Michał, *Sądownictwo grodzkie w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej*, Strzałków 2012.

Szczepankowska Irena, *Języki prawa w państwie polsko-litewskim (od XVI do XVIII wieku) z perspektywy komunikacji kulturowej i praktyk translatorskich*, „Legilingwistyka Porównawcza”, 2010, t. 3, s. 121–133.

Ušinskienė Viktorija, *Komunikacja prawna Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle nowego projektu naukowego Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego*, [w:] *Funkcjonowanie języków i literatur na Litwie. Litewsko-polskie związki naukowe i kulturowe*, pod red. M. Dawlewicza, I. Fedorowicz, A. Kalėdy, Vilnius 2014, s. 42–53.

Горбачевский Никита Иванович, *Каталог древним книгам губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской, также книгам некоторых судов губерний Могилевской и Смоленской, хранящимся ныне в Центральном архиве в Вильне*, Вильна 1872.

Спрогис Иван Яковлевич, *Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг*, Т. 1–10, Вильна 1901–1912.

